

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Վերջերս Պարսկաստանի մէջ ծագած խռովութիւնները ամենուն ուշադրութիւնը դարձուցին նորէն դէպի արեւելեան այդ վաղեմի պետութիւնը՝ որ իր դրացի քոյր պետութեան՝ Թուրքիայի հետ, ամենէն անընտելը կը մնայ արեւմուտքի քաղաքակրթութեան:

Ի՞նչ են այդ խլրտումներու շարժառիթները: Մանաւանդ անոնք պիտի վերսկսի՞ն, աւելի սպառնալից հանգամանք պիտի ստանան: Ահա ինչ որ պիտի ջանանք բացատրել իբրեւ անշահախնդիր դիտող:

Ընդհանրացած կարծիք մըն է թէ Պարսկաստանի լճացումին ու անշարժութեան պատասխանատուն պարսիկ կրօնքի ձեւը՝ մահմէդականութիւնն է: Մենք կը կարծենք ընդհակառակը, որ կրօնքի ձեւն աւելի, կրօնքի մասին ժողովրդի կազմած հասկացողութիւնն է մեղաւորը: Որովհետեւ Պարսկաստանը, եթէ նոյնիսկ քրիստոնեայ ըլլար, մենք իր դրութիւնը զգալապէս փոխուած չը պիտի գտնէինք, եթէ ժողովուրդը շարունակէր կրօնի նկատմամբ ունենալ այն ըմբռումը զոր ունի այժմ:

Իրենք զիրենք քրիստոնեայ կոչողներուն ծիծաղելի յաւակնութիւններէն մէկն ալ այն է՝ իբր թէ՛ քաղաքակրթութեան անհրաժեշտ ու յարակից պայմանն է քրիստոնէութիւնը: Եւ արդարեւ հարեանցի դիտողը պիտի գտնէր որ ճիշտ ու արդարացի է այս հաստատումը, քանի որ քաղաքակիրթ ազգերու ամենք ալ քրիստոնեայ են:

Բայց պէտք չէ մոռնալ թէ քրիստոնէութեան թւականէն չը սկսիր քաղաքակրթութիւնը: Քրիստոնէութենէ առաջ գոյութիւն ունէր ահագին քաղաքակրթութիւն: Առանց յիշելու արեւելեան մերձակայ թէ հեռուոր հին ազգերու քաղաքակրթու-

թիւնը որ մայրն է եղած արեւմտեան հին քաղաքակրթութեան՝ յոյն և հռոմէական քաղաքակրթութիւններուն, մեր ներկային քաղաքակրթութիւնը ծնած ու կազմուած է բացառապէս իր անմիջական նախորդներու ազդեցութեան տակ:

Գրականութեան ու գեղարուեստներու տեսակէտով մինք տակաւին շատ բան ունինք սորվելու անցեալի յոյն-հռոմէական գրական ու գեղարուեստական հսկայ յիշատակարաններէն: Իսկ մեր կուլտուրական ու կենցաղավարական կեանքի զարգացումը կը պարտինք ներկայ հրաշագործ գիտութեան:

Յոյց տալու համար քաղաքակրթութեան ու քրիստոնէութեան յարաբերութիւնը՝ յիշենք փաստ մը:

Միջին-դարը, կաթոլիկութեան ամենէն կարմիր, կամ աւելի ճիշտ ամենէն մութ շրջանը, ուր հաւատքը հասած է իր բարձրագոյն կէտին, քաղաքակրթութեան ամենէն ամուլ ու ցաւոտ ընկեր է: Երբ կաթոլիկ կրօնի միջնաւանջը կը դադրի այլեւ մարդկային ուղեղը զարդարելէ, երբ երկնաբաղձութեան շրջանին կը յաջորդէ անտարբերութեան, ազատ մտածումի, կեանքի վայելքներն ու հողի հաճոյքները մոլեգնօրէն փնտրող և իրականացնող շրջանը, ուր եկեղեցիի պաշտօնական ներկայացուցիչները՝ պապերը՝ անսխալաւ վայելումի տենչը այն աստիճան հեռունքներ կը մղեն որ չեն քաշուիր իրենց սիրուհիին պատկերը կախել եկեղեցիի մէջ, Տիրամօր պատկերին մօտ *), վերջապէս երբ կը բացուի վերածնունդի (Renaissance) հոյակապ թաւանք, այն ժամանակ միայն կաթոլիկութեան խաւարին մէջ խաբխափող ցաւագին մարդկութիւնը կը սկսի հսկայ քայլերով առաջդիմել:

Իրարու յաջորդող այդ երկու շրջաններու բաղդատութիւնը բաւական պերճախօս է:

Եթէ նոր փաստեր յիշել հարկ ըլլար, կարելի էր մատնանիշ ընել Ճաքոնը, Ծայրագոյն Արեւելքի այդ Անգլիան՝ որ անհամեմատ կերպով առաջ է քաղաքակրթութեան մէջ արեւմտքի շատ մը քրիստոնեայ երկիրներէն: Ու եթէ քրիստոնէութիւնը քաղաքակրթութեան վկայագիր մը ըլլար, շատոնց պէտք է քաղաքակիրթ համարէինք խոյի ասորին, Սալմաստի հայը և ուրիշ մօտիկ ցեղեր:

Պարսիկը անընտել գտնուեր է քաղաքակրթութեան որոհեաւ կրօնքի մասին շատ նախնական հասկացողութիւն ունի: Կրօնքը իրեն համար վերացական ըմբռնումներու ամբողջու-

*) Այս մասին կարգալ Իպոլիտ Տէնի «Philosophie de l'art» — Արուեստի փիլիսոփայութիւն — գործը:

Թիւն մը չէ, այլ թանձրացեալ, եթէ կարելի է այսպէս ըսել շօշափելի դարձած հասկացողութիւններու շարք մը: Պարսիկը պարզ մեքենայ մըն է զոր շարժումի մէջ կը դնեն կրօնական նախապաշարումները:

Իրականութենէն քաղուած մէկ երկու օրինակ առաջ բերենք:

Պարսիկ կառավարութիւնը փորձեց, ասկէ մէկ քանի տարի առաջ, ծխախոտի մենապաճառութիւնը տալ անգլիացիներուն: Այդ կարգադրութիւնը հաճելի չը թւեցաւ հոգևորականութեան որ անմիջապէս ծխելը «հարամ» յայտարարեց: Այդ օրուքնէ սկսած պարսիկ ժողովուրդը հանդիսաւորապէս փշրեց իր «ղայլանները», այլևս չը ծխեց, որովհետեւ քսանշնորս ժամ առաջ «հալալ» եղող «թամպաքուն» այժմ հարամ էր, սրբապիղծ: Բայց մէկ երկու օր առանց ծխելու մնալէն ջղագրգռուած՝ յարձակեցաւ Ռէժիի պաշտօնատան վրայ, ձեռքն ընկածը կոտրեց, թափեց և յաջողեցաւ վերջապէս մենապաճառութիւնը ջնջելու: Այնուհետեւ «հարամ թամպաքուն» դարձեալ «հալալ» եղաւ:

Թէհրանէն 1—2 ժամ հեռաւորութեան վրայ ուխտատեղի մը կայ «Հազրէթը Շապղիւ Ազիմ» անունով: Ռուսական ընկերութիւն մը այդ փոքրիկ գծին վրայ երկաթուղի շինած է, որովհետեւ ամեն հինգշաբթի իրիկուն, ուրբաթ առաւօտ երկսեռ պարսիկներ գունդագունդ կը դիմեն այդ սրբատեղին աղօթելու, մանաւանդ զուարճանալու համար:

Արդ, գեղեցիկ օր մը, բարձրաստիճան հոգևորական մը առանց տոմսակ առնելու երկաթուղի կը նստի: Քննիչ պաշտօնեան՝ կէս ճամբէն ետ կը դարձնէ ախունդը, որ յամառած էր տոմսակին արժէքը վճարելու:

Ախունդը փրփրած՝ կայարանին մէջ, երկաթուղի նստելը հարամ կը յայտարարէ: Ոչ մէկ պարսիկ կը համաձայնի, աւելի ճիշտ կը համարձակի ոտքը գնացքին մէջ դնել:

Կայարանապետը ճամբորդներու այս անակնկալ գործադուլին առջև շուարած՝ ախունդը քաղցրութեամբ կը մտցնէ գրասենեակ ու կը բացատրէ անոր թէ ցաւալի սխալում մը տեղի ունեցած է իրմէ տոմսակ պահանջելով, թէ ինքը կարող է ճամբորդել առանց տոմսակի: Ախունդը նազ կ'ընէ: Կայարանապետը խելաբերելով կը դիմէ վճռական միջոցին... ախունդին թաթը մէկ քանի թումանով կ'իւղոտէ: Բարեպաշտ մարդը կը կակղի ու դառնալով իր հօտին կը ծանուցանէ թէ իրենց հոգիներու փրկութեան համար ոչ մէկ վտանգ կայ երկաթուղիով ճամբորդելուն մէջ: Պարսիկ ամբողջը նոյնքան հնազանդ փութ-

Վոտութեամբ կը կատարէ ախունդին երկրորդ վճիռը, առանց երկար բարակ մտածելու միջադէպին փիլիսոփայութեան վերայ:

Քանի մը ամիս առաջ Թէհրան խօսքի բռնուեցանք պարսկի մը հետ որ միջակ դասակարգը կը ներկայացնէր, շաքարի վաճառական էր: Մեր խօսակցութիւնը Սպահանի մէջ կատարուած բարբարոսութեան շուրջը կը դառնար: Ընթերցողները գուցէ տեղեկութիւն ունին որ, Սպահանի մէջ, պարսիկ ամբողջ մոլեռանդութեան յեղակարծ ու եղբերական զարթնումով մը քսան հոգի սպանեց ու անոնց դիակները նաւթով ողողելէ յետոյ այրեց: Այդ դժբախտները «բարի» էին:

Սոսակիցս անկարելի եղաւ համոզել որ այդ արարքը բարբարոսութիւն էր, առնուազն: Բարին իրեն համար ուրացող էր, պիղծ էր, մէկ խօսքով պարսիկ չէր:

Իրեն խօսեցայ կրօնքի և ազգութեան գաղափարներու տարբերութեան վրայ. Եւրոպայէն, իր քթին տակ ապրող ազգերու կեանքէն օրինակներ բերի, ըսի իրեն թէ ոչ միայն դատողութեան սխալ մը, այլ մեծ անարգարութիւն մըն էր բողոքական ֆրանսացին, կաթոլիկ գերմանացին, բարի պարսիկը իրենց ցեղի գլխին պայթած դժբախտութեանց ժամանակ նոյնքան տառապած են ու կը տառապին, որքան իրենց արիւնշակից այն եղբայրները, որոնք ազգի պաշտօնական կրօնքը կը դաւանին:

Բացատրեցի վերջապէս իրեն թէ կրօնքը խղճի, հոգիի խնդիր մըն էր և թէ ուէ մէկը իրաւունք չ'ունէր իր եղբօրը կամ իր հարեանին վրայ բռնանալու որ անիկա իր հոգին անպատճառ չարքայութեան հրեշտակներուն յանձնէ, երբ իր խիղճը իրեն ուրիշ բան կը թելադրէ, թէկուզ անձնատուր ըլլալ դժոխքի սատանաներուն:

Անօգնւտ: Պարսիկը յանքերգի մը պէս կը կրկնէր թէ բարիները ուրացողներ են և կը պղծեն իրենց բոլոր պղծելի ու անպղծելի բաները, իրենց աղօթատեղին, իրենց գերեզմանատունը, իրենց բաղնիքը ևայլն:

Հոգեկան այս վիճակը սովորաբար կը կոչեն մոլեռանդութիւն: Բայց մոլեռանդութիւնը կ'ենթադրէ խորունկ համոզում, մտաւոր կեանք: Ճշմարտութեան և արդարութեան բոլոր ախոյեաններն ու առաքեալները մոլեռանդներ եղած են: Յառաջ գիմութիւնը արդիւնք է մոլեռանդութեան: Իսկ մեր քիչ վերև բնորոշած վիճակը՝ խորհելու և դատելու կարողութեանց բացարձակ մահուան, իր անձէն, իր բանականութենէն իսպառ հրաժարումի հետեանք է:

Մտքի մահ չի մատնէր, արդարեւ, այն վրդովող ու զզուանքէ շնչահեղձ ընող արիւնոտ տեսարանը, զոր ամէն տարի պարսիկները կը վերանորոգեն «ղաթլի» օրը:

Ինչպէս որ միջին-դարու քրիստոնեայ ճգնաւորները, իրենց մարմինը մտրակներով կը ծեծէին, զրկանքներու մէջ կ'ուժասպառէին, նոյնպէս ժամանակակից պարսիկը իր գլուխը սրերով կը ջարդէ, մարմինը ծանր շղթաներով կը կապուեցնէ հասնելու համար միւսնոյն նպատակին—հաճոյանալ Աստուծոյ, փրկել մեղապարտ հոգին:

Ահաւասիկ ժամանակակից պարսիկ ժողովրդին մտաւոր ու բարոյական պատկերը:

Պարսիկ ժողովրդի խլրտումներու բուն շարժառիթին թափանցելու համար բաւական չէ միայն աչքի առաջ ունենալ անոր հոգեկան ու մտաւոր պատկերը, պէտք է ծանօթանալ մանաւանդ անոր ապրած միջավայրին հետ, տնտեսական-քաղաքական կեանքի այն պայմաններուն հետ, ուր կը շարժի ու կը գործէ պարսիկ ազգաբնակչութիւնը:

Պարսկաստանը աւելի վատ դրութեան մէջ է, քան Եւրոպան ֆրանսական մեծ-յեղափոխութենէն առաջ: Քաղաքական ու հասարակական ինչ կարգեր որ գոյութիւն ունէին, երկու երեք դար առաջուայ Արեւմուտքի մէջ, այն կարգերը կը տիրեն այժմ Պարսկաստանում:

Հասարակ ժողովուրդը Եւրոպայի մէջ պարիաններու ահագին բանակ մը կը ներկայացնէր որուն պարտականութիւնն էր տիրող դասակարգի, աւատական (feodal) իշխաններու, ազնւականութեան, կղերին փորն ու քսակը պարարտացնել ու միւսնոյն ժամանակ իր նիհար ուսերուն վերցնել պետական բազմաձախ մեքենայի անիւները իւզոտելու ծանր բեռը—հարկերու վճարումը: Պարսկաստանի մէջ տէրերը անունով տարբեր բայց նոյնն են: Փոխանակ աւատական իշխան, ազնւական, կղեր անունը կրելու, խան, բէկ, ախունդ կը կոչուին: Հոգը իրենց սեփականութիւնն է. գիւղական համայնքները իրենց ճորտերն են, ոչ աւելի ոչ պակաս: Գիւղացիները իրենց հաշւին կը մշակեն երկիրը ու արդիւնաբերութեան $\frac{1}{3}$ -ը իրենցն է: Ո՛չ իրենք և ո՛չ ալ քաղաքներու բնակչութիւնը, վաճառական, արհեստավար թէ ազատ ասպարէզներու հետեղ ուղղակի կամ անուղղակի հարկերէ զերծ են, կամ գրեթէ զերծ են, որովհետեւ թէհրանցի վաճառականի մը հաստատումին համեմատ, վաճառականները կառավարութեան տարեկան տուրք կը վճարեն 8 զոան $1\frac{1}{2}$ ըուբլի միայն:

Եւ արդէն հարկային դրութիւնը բոլորովին անկերպարան

վիճակի մէջ է Պարսկաստանի մէջ, ուր այլևայլ երկրներում, քաղաքներու բնակչութեանց վրայ դրուած հարկերէն ոչ մէկը գոյութիւն ունի: Հարկերը իբր թէ անոր համար են որ պետութիւնը երկրի ժողովրդի կարիքները հոգայ: Բայց Իրանի մէջ ժողովրդական կարիք չը կայ, բացի տիրապետող դասակարգերու վայելումի անսանձ ձգտումէն: Առնող առնողի փախող-փախողի:

Նախկին Եւրոպայի և ներկայ Իրանի բաղդատութիւնը շօշափելի դարձնելու համար յիշեցնենք պատկեր մը.

Մինչև Լուզովիկոս ԺԴ-ը Ծրանսայի կետրոնական իշխանութիւնը թոյլ էր: Ամբողջ Ծրանսան բաժանուած էր պըզտիկ իշխանութիւններու, որոնք իրենց սահմանին մէջ կատարեալ տէրեր էին: աւատական իշխանները՝ ընդհանրապէս արհամարհոտ՝ կենտրոնական իշխանութեան հրամաններուն հանդէպ, յաճախ կը ըմբոստանային, ընդհարումներ կ'ունենային պետութեան հետ: Լուզովիկոս ԺԴ-ը յաջողեցաւ, վերջապէս, խորտակել աւատական իշխաններու խրոխտ ամբոցները և հըպատակեցնել այդ սանձարձակ, պզտիկ գլուխները, կենտրոնական իշխանութեան: Ըմբոստներուն դէմ գործածեց բռնութիւնը, իսկ շատերը հրապուեց իր արքայական շնորհներով, պատուաւոր պաշտօններով: Ու աւատական իշխանները՝ մասամբ շրացած՝ Լուզովիկոս ԺԴ-ը պէս փառահեղ ու հզօր թագաւորի մը առատածեռն շնորհներէն ու մասամբ ալ բռնադատուած հաշտուելու անողոք իրականութեան պահանջներուն հետ, ճանձերու պէս թափուեցան Լուզովիկոսի արքունիքը, որ պէտք է շեշտել, Ծրանսայի նախորդ ու ապագայ արքունիքներու ամենէն շքեղը, ամենէն հրապուրիչը պիտի մնայ: Որովհետեւ բացարձակ ու անսահման իշխանութեան այդ մարմնացումը՝ կը սիրէր մասնաւորաբար շրջապատուիլ ոչ միայն անունի այլ և մտքի ազնւականութեան ծաղիկներով: Լուզովիկոս ԺԴ-ը իր սեղանին շուրջը կը հաւաքէր իր ժամանակի բոլոր յայտնի բանաստեղծները, բոլոր հազագիւտ ու թանգազին իմացականութիւնները:

Պարսկաստանի մէջ աւատական իշխանութիւններու տեղը կը բռնեն խաներն ու բէգերը, որոնք երբեմն բաւական մեծ մտահոգութիւն կը պատճառեն կենտրոնական կառավարութեան: Թէհրանի իշխանութիւնը, զինուորական ուժէն զուրկ, յաճախ կը ստիպուի սուտ խուլ ու սուտ կոյր ձեանալ խաներու յայտնի բռնակալութեանց, կամայականութեանց և մինչև իսկ ըմբոստացումներուն հանդէպ: Հետեւաբար, սովորական երևոյթ մըն է Թէհրանի չէզոքութիւնը, խաներու մէջ պատահած կը-

ռիւններու ժամանակ, որոնք իրենց առաջ բերած աւերումներով և թալաններով՝ աշխատող ու արին քրտնող ժողովուրդին համար սարսափելի զուլումներ են:

Հարստահարութիւններու, զրկանքներու և զուլումներու այս շարքին վրայ աւելցուցէք, հաքիմներու, կառավարիչ-դատաւորներու կեղծումները, որոնք կատարուելով օրինական սահմաններու մէջ, ոչ նուազ աղետաբեր են ժողովուրդին համար:

Հաքիմները, իրենց պաշտօնը՝ կենտրոնական կառավարութեան կը գնեն ահագին կաշառքով և յետոյ իրենց իրաւասութեան տակ գտնուող ժողովուրդին կռակէն կը հանեն իրենց կաշառքին տասնապատիկը...

Մենք սկզբները մերձեցում մը հաստատեցինք թուրքիայի և Պարսկաստանի մէջ տեղ: Այդ երկու պետութիւնները Արեւելքի ամենէն յետամնաց երկիրները կը ներկայացնէին: Բայց նորէն թուրքիան բաղդատելով Պարսկաստանի հետ, կարելի է արտաքուստ եւրոպականացած համարել. թուրքիան ունի քաղաքական օրէնսդրութիւն, որ քաղաքական ազգերու օրէնսդրութիւնն է՝ code Նապոլէոնը: Տեսնենք թէ ինչպէս է ան Պարսկաստանի մէջ:

Իրանի միակ օրէնքը կրօնական օրէնսդրութիւն՝ «շարիաթն» է: Հոգեւորականութիւնը՝ իր նեցուկներով խան, բէկ, մեծամեծ՝ թէ դատաւոր է և թէ դատուող: Ժողովուրդը, զինքը հարստահարողներուն դէմ արդարութիւն պիտի պահանջէ նոյնիսկ հարստահարողներէն: Իսկ հոգեւորականութիւնը, ախունդ, մոլլա, մուշտէիդ, վճիռ պիտի կայացնէ իր դէմ, կամ ուրիշ խօսքով՝ գայլը որ արդարութիւն պիտի մատակարարէ գաւառիկին, բոլոր գայլերուն դէմ:

Յայտնի բան է թէ երկրի մը կենսունակութեան, հարըստութեան աղբիւրները կը կազմեն գիւղերը: Բայց կան երկիրներ, որոնք եթէ գիւղատնտեսութեան այնքան ալ յարմար չեն, ինչպէս Անգլիան ևայլն, գոնէ ունեն ճարտար արուեստի (industrie) այլևայլ ճիւղեր, որոնց շնորհիւ կը բարգաւաճին տնտեսապէս: Եւ տնտեսական բարգաւաճումի այդ գործին մէջ մեծ դեր կը կատարեն քաղաքները:

Պարսկաստանի քաղաքները բացարձակապէս անընդունակ են այդպիսի դերի մը: Անոնք ընդհակառակը, իրենց մակարածի կեանքով՝ զօրաւոր գործօնները կը հանդիսանան Պարսկաստանի տնտեսական կազմալուծման: Համեմատաբար աւելի յաճախակի շփումի մէջ գտնուելով Եւրոպայի, եւրոպացիներու հետ, քաղաքներու ազգաբնակչութիւնը՝ հագուելու, կապուելու, ապ-

րելու իր նախկին, նահապետական պարզութիւնը հետզհետէ կը կորցնէ: Իր պապերը գոհացնող՝ երկրի արդիւնաբերած կերպասը, կօշիկը այլևս չեն բաւականացներ, իրեն հարկաւոր է եւրոպական նուրբ ու գեղեցիկ կերպաս, սիրուն կօշիկ, օսլայած շապիկ և կեանքի ուրիշ յարմարութիւններ և դիւրութիւններ:

Պէտքերն աճելով, եւրոպայի արդիւնաբերութիւնը հիմա շատ աւելի մեծ քանակութեամբ մուտք կը գործէ Պարսկաստանի մէջ, քան 10—20 տարի առաջ: Իսկ Պարսկաստանի արտածութիւնը կը մնայ նոյնը, որովհետեւ արդիւնաբերութեան նահապետական եղանակները կը շարունակուին գործադրուիլ անփոփոխ, եւրոպական գործիքներն ու արդիւնաբերելու կերպերը չեն գար ժողովրդի աշխատանքն արգասաւորելու:

Պարսկաստանի սնտեսական յետամնացութեան այս մեծագոյն պատճառէն զատ կայ ուրիշ, ոչ նուազ մեծ պատճառ մը, ոչ նուազ խոշոր անպատեհութիւն մը—հաղորդակցութեան և փոխադրութեան միջոցներու չըզոյութիւնը: Պարսկաստանը երկաթուղիի ոչ մէկ գիծ ունի: Տակաւին վերջին ժամանակներս միայն շինուեցան կառուղիներ (chaussée) որոնք կը ծառայեն միայն մեծ քաղաքներու հաղորդակցութիւնը դիւրացնելու: Այդ խճուղին շինուած է ուսական ընկերութեան մը ձեռքով և Ռաշտը կը կապէ Թէհրանի և Թէհրանը՝ Քաշանի: Այնպէս որ Թէհրանէն Սպահան, Նոր-Ջուղա երթալու համար կառքով կարող էք ճամբորդել մինչև Ղում, Քաշան: Անկէ անդին պէտք է ձի նստել: Ուրեմն, նոյնիսկ այդ շոտէն՝ երկրի արդիւնաբերութեան փոխադրութեան գործին մէջ բոլորովին աննշան դեր կը կատարէ: Գիւղերը միշտ կը մնան առանց կապի, առանց հաղորդակցութեան: Եւ յետոյ այդ խճուղին՝ ճամբորդին, ապրանք փոխադրողին համար շատ թանկ է: Օրինակ. Թէհրանէն կառքով Ռաշտ 7 թուման (12 ռ.). ձիով ճամբորդողը 4 թուման ու էշով՝ աւելի պակաս:

Պարսկաստանի մէջ փոխադրութեան միջոցները նահապետական ուղտը, ջորին, ձին ու էշն են: Հետեւաբար գիւղական արդիւնաբերութիւնը՝ իր առջև օտար ընդարձակ շահատաններ (débouché) չը գտնելէ զատ, տեղական քաղաքներու պէտքերն անգամ հազիւ թէ կը յաջողի գոհացնել:

Գիւղերու մէջ անապին քանակութեամբ արմտիք, հացահատիկ կայ: Քաղաքներու մէջ հացի պակաս և սղութիւն: Ինչո՞ւ, որովհետեւ փոխադրութեան միջոցներ չը կան, և եղած նախնական միջոցներով ալ գիւղական արդիւնքը շատ սուղ կը նստի քաղքիներուն:

Անշուշտ պիտի դարմանաք եթէ ըսեմ ձեզի որ ասիական խուլ քաղաքի մը ինչպէս է Թէհրանի, կամ Ռաշտի, մէջ, կեանքը, ապրուստը՝ նոյնքան թանկ է, որքան Վիէնայի, Բեռլինի, կամ Պարիզի մէջ:

Քառորդ դար առաջուայ և հիմակուայ կեցութեան պայմաններու բաղդատութիւնը պարզապէս շուարեցուցիչ է: Թէհրանցի, թաւրիզցի 40—50 տարեկան տանտիրիկները, մինչև հիմա տակաւին չեն կարող զսպել իրենց դարմանքը ապրուստի ներկայ անչափ թանկութեան մասին: Բազմապիսի ընտանիքի մը տանտիրիկնը, առաջները, օրական ամենաշատը մէկ զուան հազիւ կը ծախսէր. իսկ այսօր 10—15 զուան օրական ծախքով, ընտանիքը նոյն առատութիւնը չի վայելեր: Այս բանը ինծի հաստատեր են յաճախ Թէհրանի տանտիրիկները, փաստերով, ծախքերու գինը մէկիկ-մէկիկ թւելով և ներկային հետ բաղդատելով: Այսպէս օրինակ, 15—20 տարի առաջ, պարսկական սէնկէկ հացը՝ տեսակ մը երկար ու բարակ հաց, որ այժմեան սէնկէկէն թէ քանակութեամբ և թէ որակով կրկնապատիկ շատ ու լաւ է եղեր, կը գնեն եղբ. 2 շահի: Իսկ հիմա սէնկէկը կը ծախուի 5—6 շահի:

Տանտիրիկնը՝ առաջ մինչդեռ կէս կամ 1/4 շահի վճարելով կանաչալաճառին, ոչ միայն նոյն, այլև յաջորդ օրուայ համար անանուխ, կոտեմ, թարխուն, կայլն կը ստանար, այսօր, իւրաքանչիւր ճաշի, 1—2 շահու կանաչը հազիւ կը բաւէ: Նոյն համեմատութեամբ թանկեացած են միսն ևս, յոռտեղէնները:

Բոլորովին ճիշտ չը պիտի ըլլար, անտարակոյս, Պարսկաստանի մէջ ապրուստի հետզհետէ թանկանալը հաղորդակցութեան միջոցներու չը գոյութեամբ կամ նախնականութեամբ միայն բացատրել: Կան և ուրիշ մէկ երկու յայտնի պատճառներ:

Նախ պէտք է յիշել պարսկական դրամի արժէքին փոփոխականութիւնը: Պարսիկ դրամի արժէքը հետզհետէ անկումի մէջ է: Դժբախտաբար չը պիտի կրնամ հաստատ թւանշանն եր մէջտեղ բերել, բայց անուրանալի իրողութիւն մըն է թէ այսօր օտար դրամներ, ռուսական ռուբլին, ֆրանսական ֆրանկը ևս յիշ շատ աւելի բարձր գներ ունին քան առաջ: Ի՞նչ է պարսկական դրամի անկումին պատճառը:

Բոլոր երկիրներու մէջ դրամի արժէքը հիմնուած է ոսկիի վրայ: Ոսկին՝ իբրև աւելի հազագիւտ մետաղ՝ արժէքի փոփոխութիւններ չի կրեր կամ քիչ կը կրէ: Մինչդեռ նոյնը չէ արծաթին համար: Արդ, երբ երկիր մը արծաթ կամ սև դրամ շրջաբերութեան կը հանէ, այնպէս կ'ենթադրուի որ այդ երկիր-

բը, պահանջուած դէպքին, կարող է իր արծաթ և սև փողին համարժէք ոսկի մէջտեղ հանել, այսինքն օտար երկիրներու պարտքը, ուզած ժամանակ՝ վճարել ոսկիով: Այսպէս ռուսական ըուբլին, թղթադրամը, ֆրանսական ֆրանկը, բանկաոմսը որպէսզի միշտ միենոյն արժէքը ներկայացնեն օտար երկիրներու մէջ, պէտք է որ ռուս և ֆրանսական կառավարութիւնները ապահովցուցած ըլլան օտար պետութիւնները թէ կրնան, ի պահանջել հարկին, թղթադրամի և արծաթ դրամի փոխարէն ոսկեդրամ տալ:

Արդ Պարսկաստան այդ բանը չի կրնար ընել. Պարսկաստանի մէջ ոսկին չափազանց սակաւ է. օտար բոլոր երկիրներու մէջ, եթէ ձեր արծաթ դրամը բանկին տաք, կարող էք փոխարէնը ոսկի ստանալ, իսկ Պարսկաստանի մէջ, ոչ:

Ուրեմն, Իրանի մէջ դրամի արժէքը հաստատուած է իսկապէս ոչ թէ ոսկիին, այլ արծաթին վրայ. իսկ արծաթը՝ իբրև աւելի առատ մետաղ՝ ունի արժէքի ելեւջներ: Հետեալաբար պարսկական արծաթ դրանը իր արժէքը կը փոփոխէ, արծաթի կուրսին համաձայն:

Ահա, հաւանականաբար, պարսկական դրամի արժէքին անկման պատճառը:

Ապրուստի թանկութեան երկրորդ և գլխաւոր պատճառը հողատէր խաներու, հոգևորականներու և մեծամեծներու սանձարձակ շահադիտութիւնն է: Գիւղերու մէջ ցորենը կը փտեցնեն իրենց ամբարներում և քաղաք չեն իջեցնէր ու այսպիսի արհեստական միջոցներով կ'աշխատին հացահատիկի գինը հրապարակի վրայ բարձր բռնել:

Կառավարութիւնը՝ ընդհանրապէս ձեռնպահ թէ քաղաքական և թէ հասարակական ու տնտեսական հիւանդ, դայթակղեցուցիչ երևոյթներու առջև, միջամտութեան կը դիմէ, արտակարգ դէպքերու ժամանակ միայն: Այդ կարգի դէպքերում, կառավարութիւնը ունի սակայն բաւական զօրաւոր գէնք, զոր մտքէն չ'անցնէր գործածել: Կառավարչական շատ մը հողեր վարձու տրուած են այլևայլ խաներու կամ ազդեցիկ անձերու: Վարձու պայմանն այնպէս է, որ վարձողը կառավարութեան պէտք է վճարէ, նայելով հողին՝ տարեկան այսքան խալվար ցորեն ծարիրներու ընթացքին մէջ, ցորենով վճարելու պիտի տեմը փոխուեր է. և վարձողները բնական բերքով վճարելու տեղ սկսեւր են վճարել դրամով: Կառավարութիւնը, եթէ ուզէ, կրնայ օգտուել իր նախին պայմանէն, մասնաւոր ուր առիկա իրեն ձեռնտու է թէ մասամբ արգիլելու համար շահադիտու-

թիւնները, և թէ նիւթականապէս: Որովհետև ցորենի արժէքը հիմա շատ աւելի բարձր է քան առաջ:

Երրորդ պատճառն է քաղաքապետներու կաշառակերութիւնը: Բոլոր խանութպանները, մագործ, հացագործ, նպարեղնաւաճառ գաղտնիքը գիտեն իրենց վաճառքին գինը բարձր պահելու—կաշառել քաղաքապետը: Պարսկական քաղաքներու, մասնաւորապէս Թէհրանի մէջ խնդրանքի և մատուցումի (offre el demande) տնտեսական օրէնքը գոյութիւն չ'ունի: Քաղաքին մէջ կարող է ահագին քանակութեամբ մորթուելու կենդանի գոմուրի, ցորենի, ալիւրի առատութիւն տիրել. միան ու հացը իրենց աւանդական թանկութենէն շահի մը պակաս չեն ծախուիր սակայն:

Երեք չորս ամիս առաջ, Թէհրանի մէջ, կալուածատէրներու շահագիտութիւնն ու քաղաքապետին կաշառակերութիւնը արտայայտուեցաւ բաւական յատկանշական եղանակով մը: Հակառակ իր ժամանակին տեղացած առատ, արգասաբեր անձրեւին և հունձքերու յաջողակութեան, Թէհրանի մէջ հացի գինը առասպելական բարձրութիւններու հասաւ. քաղաքին մէջ հացը վէճերով ձեռք կը բերէին, իսկ ծախուածը հազիւ թէ կարելի ըլլար հաց անուանել. աւազի, թեփի, մզլոտած ալիւրի խառնուրդ մըն էր. այնքան զղուելի հաց մը, որ անկարելի էր առանց դէմքի ծամածոռումներու կուլ տալ: Ժողովուրդը թէև այս տեսակ խաղերու վարժ՝ չը կրցաւ երկար համբերել սակայն, ու իր դժգոհութիւնը յայտնեց զօրեղապէս: Նոյնիսկ պարսիկ կիները բողբոջելու համար ասպարէզ իջան. այդ դարձոր ստրուկները, ըմբոստացումի յանդուգն շարժումով մը, շահի անցնելու ժամանակ քաղաքին մէջ ծախուող հացէն նմոյշ մը նետեցին արքայական կառքը: Այդ ցոյցին վրայ լուր պըտտուեցաւ թէ քաղաքապետը պաշտօնանկ եղեր է: Լուրը ձիշտ չէր, բայց քիչ յետոյ կառավարութիւնը աշխատեցաւ գիւղերէն ցորեն բերել ու հացին որակը թէ լաւացաւ և թէ գինը իջաւ:

Ընթերցողները կը յիշեն անշուշտ թէ Մէշէդի մէջ, շահագործումի սխրագործութիւնը շատ աւելի առաջները գնաց. ժողովուրդը յուսահատութենէն բռնութեանց դիմեց, եղան ընդհարումներ, վիրաւորութեանք, սպանութեանք: Ռուսական հիւպատոսը՝ որուն օգնութիւնը խնդրեր էր ժողովուրդը՝ հաց բաշխեց ամբոխին:

Եթէ շահագործութիւնը այսքան անպատկառօրէն կը կատարուի ամենաէական պէտքին՝ հացին վրայ, ալ դիւրութեամբ

կրնաք երեւակայել թէ անիկա ի՞նչ հրաշքներ կը գործէ կեանքի միւս պէտքերուն վրայ:

Հակառակ արեւելեան քաղաքներու մէջ նշմարուած երևոյթիւն, դուք չէք պատահեր գիւղացիի մը, որ իր աշխատութեան արդիւնքը ծախելու համար ման գայ քաղաքին մէջ: Գիւղացին՝ քաղաքի դռները չը հասած՝ շահագործումի ասպետները կը դիմաւորեն զայն ու ապրանքը ձեռքէն կ'առնեն:

Ահա ինչու համար քաղաքներու մէջ կեանքը այնքան սուղ է, ապրուստը կրակի գին:

Պարսիկ ժողովուրդը կ'ապրի անստեղծական խորունկ անարդարութեան մէջ: Իր կեանքը ամէն կերպով անհանգուրժելի է: Պարսիկ ժողովուրդը տգէտ է, չը գիտէ թէ հրոնք են այն շարժառիթները, որ առաջ կը բերեն իրենց անտանելի դրութիւնը, որպէսզի իրենց ջանքերը ուղղեն դէպի այդ շարժառիթներու ջնջումը: Որպէսզի, յեղափոխութիւն մը գիտակցական ըլլայ, զայն կատարող ժողովուրդը անհրաժեշտ է որ ունենայ իմացական ու բարոյական որոշ զարգացում:

Արդ, պարսիկ ժողովուրդը՝ կրելով իր մէջ դժգոհութեան տարրեր, չ'ունի իմացական ու բարոյական հարկաւոր զարգացումը՝ թափանցելու համար իր ցաւերու պատճառին: Օրինակ, իր ամենամեծ թշնամին հոգևորական զանաւարդն է, բայց իր խելքով, իր հասկացողութիւնով ախուճներէն, մոլլաներէն աւելի սրտացաւ բարեկամ չ'ունի:

Անոնք որ Պարսկաստանի խռովութիւններու պատմութեան հետեցան գիտեն թէ անոնցմէ ամէնէն լուրջը Թաւրիզինն էր: Իսկ այդ շարժումը ստեղծուած, սարքուած, ղեկավարուած էր հոգևորականութեան կողմէ, և նպատակ ունէր հոգևորականութեան շահերը պաշտպանելու, հոգևորականութեան տիրացած դիրքը ամրապնդելու: Մուշտէյիդները, ախուճները զգալով որ ժողովուրդը՝ նոր բացուած դպրոցներով, երկրին մէջ մուծուած բարենորոգումներով իր մագիլներէն ազատելու վրայ է, կ'աշխատին օգտուիլ ժողովրդի՝ երկար, արիւնաքամ ընող հարստահարութիւններու տակ ջղագրգռուած վիճակէն և անոր զայրոյթը կ'ուղղեն ձիւղ դէպի այն բաները որ ժողովուրդին գիտակցութիւնը պիտի պատրաստեն: Եւ արդարեւ ի՞նչ պահանջեց յուշուած ամբօխը Թաւրիզի մէջ.

1. Մաքսային ներկայ դրութեան վերացումը.

2. Եւրոպական սիստեմով դպրոցներու փակումը.

Իսկ գինեւաճառութեան դէմ կատարուած ցոյցն ու պա-

հանջը միջանկեալ էին և կը ձգտէին միւս պահանջներու բուն նպատակը քողարկելու:

Ուրեմն ամփոփելով մեր խօսքը ըսենք որ խլրտումներու շարքը Պարսկաստանի մէջ բացարձակապէս փակուած կարելի չէ համարել, որ քանի ժողովուրդը ամեն տեսակէտով ճնշուած՝ մշտապէս վատ տրամադրութեան մէջ կը գտնուի:

Որպէսզի պարսիկ ժողովրդի խլրտումները դադրին, պէտք որ կառավարութիւնը խորհի անհրաժեշտ բարենորոգումներուն, իր անյետաձգելի պարտքն է նախ ջախջախել հոգեւորականութեան ուժը որ առաջադիմութեան թշնամի է և իսկական պետութիւնն է ամբոխին վրայ ունեցած իր անսահման հեղինակութեամբ: Յետոյ բնաւ ու բազմացնել եւրոպական ձևով դպրոցները և տալ նոր սերունդին ազատ զարգացում, խորհելու և դատելու կարողութիւն: Պէտք է ազատել մանաւանդ գիւղական համայնքները իշխող տարրերու հարստահարութիւններէն, վերցնել ճորտութիւնը և հաստատել քիչ շատ կանոնաւոր քաղաքացիական օրէնք որը անկարելի պիտի դարձնէր թէ գիւղերու և թէ քաղաքներու մէջ, յայտնի ապօրինութիւնները: Մի խօսքով պէտք է ազատութեան բարիքներ մտցնել երկրի մէջ: Դրա համար երկրին հարկաւոր են ընդունակ, եւրոպական մտքով զարգացած պետական անձինք...

Պարսկաստանի սադրազամ Աթաբէկի պաշտօնանկութիւնը՝ մամուլի զանազան մեկնութիւններուն տեղի տուաւ: Քաղաքական այդ դէպքին մէջ, ոմանք՝ Պարսկաստանի համար լաւագոյն ապագայի մը գրաւականը տեսնան, ուրիշներ՝ ընդհակառակը: Ժիշտ է թէ Աթաբէկը ուռւասէր էր ու մանաւանդ հոգեւորականութեան մարդը, բայց իրեն յաջորդը պիտի կարողանայ Աթաբէկէն տարրեր բան մը—եւրոպականութեան կողմը—նակից—ըլլալ: Ինչ-որ կասկածելի է: Ենթադրելով սակայն, որ նոր սադրազամը օժտուած ըլլայ հեռատեսութեամբ և երկրին օգտակար հանդիսանալու բարի կամքով, պիտի յաջողի՞ Իրանի մէջ ներմուծել այն կարգ մը բարենորոգումները, որոնց մէկ քանին յիշատակեցինք քիչ վերև: Առանց ատոր ինքն ալ պիտի դառնայ, ուշ կամ կանուխ, նոր Աթաբէկ մը:

Բայց Պարսկաստանի ցաւը այնքան խորունկ է, որ չեմ կարծեր թէ պարսիկ ունէ քաղաքական գործիչ կարողանայ առնոր դարման տանել:

Պարսկաստանի իսկական փրկութիւնը կախումն ունի ժողովրդի գիտակցութենէն, իսկ այդ գիտակցութիւնը զարթեցնելու դէմ է ինքը տիրող բեփմը: